

Қ.Б. Күдерінова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ШАРШЫСӨЗІ: ТІЛДІК НОРМАСЫ, СӨЗ ӘДЕБІ, ҚҰРЫЛЫМЫ

Мақала шаршы топ алдындағы ауызша сөздің нормасы, сөз әдебі және шаршысөздің құрылымын сипаттауға арналған. Автор шаршысөзді ағылшын тіліндегі public speaking, орыс тіліндегі публичная речь ұғымдарының қазақ тіліндегі баламасы ретінде алады. Шаршысөзді адамның өз ойын тыңдаушыға әсер ете алатындай, іс-әрекетке шақыра алатындай сөйлеуге мүмкіндік беретін, қарекет етуге итермелейтін, адамның өз болмысы мен білімін танытатын, сөйленіп тұрған тілге деген махаббат пен сүйіспеншілікті арттыратын стиль құралы; көркем әдебиет, публицистикалық, ғылыми және іскери (кәсіби) сияқты мақсатты (функционалды) стильдердің бірі болып келетін, бүгінде қазақ тіл білімі дискурсында шаршысөз стилі деп аталатын сөйлеу машығы тудыратын сөз («речь» мағынасында) түрі деп алады. Шаршы топ тіркесін бірін-бірі жақсы танитын бір елдің, ауылдың адамдары емес, төрт жақтан келген, бірін-бірі танымайтын бейтаныс адамдардың бір жерге жиналуын білдіретін атау ретінде пайда болған, төрт тараптан келген, құрамы әртүрлі орта дегенді білдіретін ұғымдық атау деп түсіндіреді. Сондықтан шаршысөз термині жалпы көпшіліктің, бейтаныс ортаның алдында сөйленген, талап жоғары қойылатын сөз деген ұғымда сәтті жасалғанын айтады.

Қазақ тіліндегі шаршысөздің кешегі және бүгінгі жай-күйін сипаттай келе, қазіргі қазақ ауызша шаршысөзіндегі кемшіліктерді атайды. Қазақ тілі шаршысөзінің тілдік нормалары, ерекшелігі, шаршысөздегі сөз үнемділігі, шаршысөздің құрылымы туралы баяндайды.

Зерттеу мақаланың негізгі материалы болып қазіргі қазақ тіліндегі ауызша дискурс мәтіндері, ресми, бейресми жағдаятта сөйленген шаршысөздер, көпшілік алдында әлеуметтік-тұрмыстық қатынаста, ғылыми-көпшілік аудиторияда сөйленген ғылыми сөздердің таспаға жазылып алынып, транскрибациясы жасалған нұсқалары және олардың аудиолары болып табылады. Нақты айтқанда, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының дыбыстық қорында 90-жылдардың ортасынан бері жиналып келе жатқан бейнекамера алдындағы арнайы ұйымдастырылған сұхбаттар, ғылыми аудиторияда сөйленген сөздер, ғылыми-көпшілік жиындар (конференция, дөңгелек үстел, семинарлар), қоғамдық-әлеуметтік шаралардағы (ас, еске алу, дастархан басы) сөздердің таспаға жазылған нұсқалары зерттеу жасауда басты алаң болды. Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жасаған қазақ тілінің ұлттық корпусындағы «Ауызша тіл ішкорпусы» материалдары пайдаланылды.

Зерттеуде шаршысөзді бейтарап тыңдау, таспаға жазу, оның транскрибациясын жасау, транскрипциясын түсіру, сөзге фонетикалық, грамматикалық, орфоэпиялық, синтаксистік талдау жасау әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: шаршысөз, ауызша тіл, сөйлеу тілі, кітаби тіл, сөз мәдениеті, публицистикалық стиль, мақсатты стильдер.

K.B. Kuderinova

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kuderinova_70@mail.ru

Kazakh Public Speaking: Language Norm, Speech Ethics, Speech Structure

The article is devoted to the description of the norm of Kazakh public speech, speech ethics and speech structure. The Kazakh term "sharshysöz" is based on the equivalent of "public speaking" in English, and the Russian equivalent is "public speech". Public speaking is a style of speech that allows a person to speak in such a way as to influence the listener, to induce action, to encourage a person to display his identity and knowledge, to instil love and affection for the speaking language; one of the target (functional) styles, such as artistic, journalistic, scientific and business (professional), today in the discourse of Kazakh linguistics is considered to be a word (in the sense of "speech") that generates speech skills called public speaking.

The main material of the study are texts of oral discourse in modern Kazakh language, oral speech in official and informal settings, tape-recorded and transcribed versions of scientific speeches in public and social and domestic communication, in scientific mass audiences, and their audio recordings. In particular, in the sound fund of the A. Baitursynov Institute of Linguistics. A. Baitursynov, specially organised interviews in front of a video camera, speeches in a scientific audience, scientific-public meetings (conferences, round tables, seminars), speeches at public-social events (memorial dinners, reminiscences, feasts), which were collected since the mid-90s and became the main platform for the research, were recorded on tape. The materials of the National Corpus of the Kazakh language "oral language subcorpus" developed by the A. Baitursynov Institute of Linguistics were also used.

The study used methods of listening to public speech in the form of tape recording, transcribing, phonetic, grammatical, orthoepic, syntactic word analysis.

Key words: public speaking, spoken language, literary language, culture of speech, journalistic style, functional styles.

К.Б. Кудеринова

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Қазақстан, г. Алматы
e-mail: kuderinova_70@mail.ru

Казахская публичная речь: языковая норма, этика речи, структура речи

Статья посвящена описанию нормы казахской публичной речи, речевой этики и структуре речи. В основе казахского термина «шаршысөз» лежит эквивалент «public speaking» на английском языке, и русский эквивалент – «публичная речь». Публичная речь – это стиль речи, который позволяет человеку говорить так, чтобы он мог воздействовать на слушателя, побуждать к действию, побуждать человека проявлять свою идентичность и знания, прививать любовь и привязанность к говорящему языку; одним из целевых (функциональных) стилей, таких как художественная, публицистическая, научная и деловая (профессиональная), сегодня в дискурсе казахского языкознания принято считать слово (в смысле «речь»), порождающее речевые навыки, называемые публичной речью. Слово публика в казахском языке понимается, как понятийное содержание слова группа, означающее среду с разным составом, возникшее как имя, означающее скопление незнакомцев, которые не знают друг друга, в одном месте, а не людей из одной страны, из одного аула, которые хорошо знают друг друга. Исходя из этого термин публичная речь означает профессиональную речь, произнесенную перед широкой публикой, незнакомой средой.

Описывая вчерашнее и сегодняшнее состояние публичной речи в казахском языке, автор акцентирует внимание и на недостатках современной устной публичной речи. Раскрывает вопрос о языковой норме, специфике, экономии слов в публичной речи казахского языка.

Основным материалом исследования являются тексты устного дискурса на современном казахском языке, устная речь в официальной и неформальной обстановке, записанные на пленку и транскрибированные версии научных выступлений в публичном и социально-бытовом общении, в научно-массовой аудитории, и их аудиозаписи. В частности, в звуковом фонде Института языкознания им. А. Байтұрсынова записаны на пленку специально организованные интервью перед видеокамерой, выступления в научной аудитории, научно-публичные собрания (конференции, круглые столы, семинары), выступления на общественно-социальных мероприятиях (поминальные обеды, воспоминания, застолья), которые собирались с середины 90-х годов и стали главной площадкой для исследования.

В исследовании использовались методы прослушивания публичной речи в виде записи на пленке, транскрибирования, фонетического, грамматического, орфоэпического, синтаксического анализа слова.

Ключевые слова: публичная речь, устный язык, разговорный язык, книжный язык, культура речи, публицистический стиль, функциональные стили.

Кіріспе

Адамзат тілінің өмір сүруінде тілдік жүйе парадигмасы және сөз синтагмасы бар екені

белгілі. Тіл – ғасырлар бойы қалыптасқан, толығу, жетілу, өзгеру үрдістерінің тұрақтанған құрылымдарын өзіне бекітіп отыратын, қолданыс арқылы сол кезең тіл иелмендерінің белсенді тіл

әрекеті арқылы өмір сүретін әр ұлттың өзіне тән сөйлеу құралы.

Тіл (langue) – тұрақты, қоғам, ұлт санасында абстрактіленген таңба, сөз (parole) – өзгермелі, қоғам, дәуір санасымен бірге өмір сүретін, даму, жетілу, тоқтау, тоқырау үрдістерін кешіретін, тілдік жүйеге өзгерістер алып келетін нақты, белсенді әрекет, тілдің қолданыс амалы (Соссюр, 1977).

Тіл сөз арқылы қолданыс табады, тілдің тұрақты жүйесі сөзде әртүрлі өзгеріске ұшырайды. Тіл өмір сүретін екі форма – тілдің ауызша және жазба формасы – өзінің жүйесі мен құрылымы тұрақтанған сайын форма түрінде емес, жүйе түрінде қолданыс табады (Слюсарева, 1975).

Ауызша тіл адамдар арасындағы коммуникацияға қызмет ететіндіктен сөйлеу стилінде жарыққа шығады (Бодуэн де Куртенэ, 2000). Жазба тіл кітаби стильде қолданылады. Сөйлеу тілі мен кітаби тілдің аралығында, жалпы көпшілікке түсінікті болатын, әдеби тіл нормасы мен сөйлеу тілінің элементтері араласқан, тіл иелмендерінің элитарлы тобынан төмен топқа дейінгі аралықтағы аудиториясына түсінікті сөз стилі – бұл шаршытоп алдындағы сөз, шаршысөз екені белгілі (Щерба, 1975).

Шаршысөз – адамның өз ойын тыңдаушыға әсер ете алатындай, іс-әрекетке шақыра алатындай сөйлеуге мүмкіндік беретін, қарекет етуге итермелейтін, адамның өз болмысы мен білімін танытатын, сөйленіп тұрған тілге деген махаббат пен сүйіспеншілікті арттыратын стиль құралы; көркем әдебиет, публицистикалық, ғылыми және іскери (кәсіби) сияқты мақсатты (функционалды) стильдердің бірі болып келетін, бүгінде қазақ тіл білімі дискурсында *шаршысөз стилі* деп аталатын сөйлеу машығы тудыратын сөз («речь» мағынасында) түрі. А.Байтұрсынұлы айтқан «ақыл ісінің – аңдаудың, нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлаудың, қиял ісінің – меңзеудің, ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлаудың, көңіл ісі – түйю, талғаудың» (Байтұрсынұлы, 2013: 154) синтезделген түрі.

Шаршысөз атауын «шаршы топ алдында сөйленген сөз» тіркесін универбтеу арқылы терминдік деңгейге көтерген, public speaking, публичная речь ұғымдарының қазақ тіліндегі атауы ретінде ұсынған ғалым – профессор Нұргелді Уәли болатын. Ғалым шаршысөзді тұлғаның мамандығы, кәсібімен, ұжымдағы

қоғамдық тіршілігімен байланысты сөз өнері, шешендіктің бір түрі деп анықтаған (Уәли, 2021). Академик Рабиға Сыздық бұл терминді сәтті атау ретінде бағалап, өз зерттеулерінде ғылыми айналымға түсірді (Сыздық, 2014).

Материал мен әдістер

Зерттеу мақаланың негізгі материалы болып қазіргі қазақ тіліндегі ауызша дискурс мәтіндері, ресми, бейресми жағдаятта сөйленген шаршысөздер, көпшілік алдында әлеуметтік-тұрмыстық қатынаста, ғылыми-көпшілік аудиторияда сөйленген ғылыми сөздердің таспаға жазылып алынып, транскрибациясы жасалған нұсқалары және олардың аудиолары болып табылады. Нақты айтқанда, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының дыбыстық қорында 90-жылдардың ортасынан бері жиналып келе жатқан бейнекамера алдындағы арнайы ұйымдастырылған сұхбаттар, ғылыми аудиторияда сөйленген сөздер, ғылыми-көпшілік жиындар (конференция, дөңгелек үстел, семинарлар), қоғамдық-әлеуметтік шаралардағы (ас, еске алу, дастарқан басы) сөздердің таспаға жазылған нұсқалары зерттеу жасауда басты алаң болды. Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жасаған қазақ тілінің ұлттық корпусындағы «Ауызша тіл ішкорпусы» (qazcorpus.kz) материалдары пайдаланылды.

Зерттеуде шаршысөзді бейтарап тыңдау, таспаға жазу, оның транскрибациясын жасау, транскрипциясын түсіру, сөзге фонетикалық, грамматикалық, орфоэпиялық, синтаксистік талдау жасау әдістері қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

Бұл тақырыптың зерттелу тарихына шолу жасай келгенде, шаршысөздің тілдік жағынан дұрыс құрылуы тиіс, әр сөз тура өзінің атайтын заты мен ұғым-түсінігін атауы қажет, бөгде тілдің бірліктері қолданылмауы тиіс, паразит сөздер болмауы тиіс, ой дәл, анық болуы тиіс деген өлшемдері бар екенін қазақ тіл білімінде, қазақ сөз стилистикасында алғаш айтқан, осы өлшемшарттармен сөйлеп, жазып дағдыланғаннан кейін ғана әр сөз ұстаушы өзінің ерекше сөйлеу, ерекше жазу дағдысын шығара алады деген тұжырымды шығарған зерттеуші А.Байтұрсынұлы екені анықталды.

Жоғарыда қазақ тіл білімінде шаршысөз ұғымын негіздеп, термин дәрежесінде ұсын-

ған профессор Н.Уәли дедік. Оған «Қазақ филологиясында шешендік сөз (немесе билер сөзі) ертеректегі көркем әдебиеттің жанры, әдеби тілдің байырғы сөз үлгілері деген ұғымда қолданылады. Шешендік сөз – тілдік, коммуникативтік, философиялық, логикалық, этикалық, психологиялық, тарихи-мәдени т.б. көпқырлы ерекшеліктері бар классикалық формадағы сөз өнері. Қазақтың байырғы шешендік сөздерін классикалық формадағы ерекше дискурс ретінде қарастыру – болашақтың ісі. Ал біздің *шаршысөз* деп алып отырғанымыз тілдік тұлғаның мамандығы, кәсібімен, ұжымдағы қоғамдық тіршілігімен байланысты сөз өнері. Бұл да шешендіктің бір түрі. Алайда классикалық үлгідегі шешендіктен өзгешелеу болғандықтан, шаршытоптағы сөз өнерінің бұл түрін шаршысөз (публичная речь) деп алдық» (Уәли, 2021: 293) дейді ғалым. Ғалымның шаршысөзді кітаби тіл мен сөйлеу тілінің біріне-бірі кіріккен, ерекше контаминацияланған түрі ретінде көрсетуін айрықша атап өткен жөн. Шаршысөздің мағыналық типтері біртекті болмайтынын, сипаттау, баяндау, байыптау түрінде де аралас болатынын да алғаш айтқан Н.Уәли.

Профессордың осы негіздемесінен кейін қазақ тіл білімінде *шаршысөз* термині ғылыми айналымға түсіп, диссертациялық зерттеулер пайда болды (Дуйсебекова, 2019).

Ал академик Р.Сыздық «ауызша сөздің ең жиі қолданылатын жері – шаршы топ алдындағы сөздер. Шаршы топ дегеннің өзі кең ұғымды қамтиды және бұрынғы (өткен ғасырлардағы) шаршы топ пен қазіргі шаршы топтардың арасында едәуір өзгешеліктер бар. Өткендегі шаршы топтарды бір киіз үйдің ішіне сыятындай болып отырғандардан бастап, торқалы тойлар мен топырақты өлімде жиналған қаралы қауымға дейін адамдар құраған болса, қазіргі шаршы топтардың түрлері әлдеқайда көп. Олар: үлкен митингілерден бастап, әр алуан жиын-жиналыстарда, оның ішінде парламент сессиялары, конференциялар, симпозиумдарға қатысатын адамдар тобы; мектепте мұғалімдердің ауызша түсіндірмелерін тыңдайтын оқушылар, жоғары оқу орындарында оқытушылардың лекциясын тыңдайтын студенттер, магистранттар, аспиранттар қауымы; ресми, бейресми тойлар мен өзге де жиындарға қатысатын адамдар тобы, радио тыңдайтындар мен теледидардан ауызша айтылған ұзындық-қысқалы сөздерді тыңдаушылар, сондай-ақ қазіргі кезде жиі көрініп жатқан айтыстарды

тамашалаушылар шаршытоп субъектілері болып танылады» (Сыздық, 2014: 145) деп кеңінен айқындаған.

Және «шаршытоп алдында айтылатын сөз» деген тіркесті «шаршысөз» деп (Сыздық, 2014) беруді ұсынған профессор Н.Уәлидің пікірін қолдайды.

Сонымен бірге алқасөз деген терминді де ұсынады. Бұндай сөздің әсерлі, эмотивтік сипаты күшті, интонациялық бояулары ерекше (құлаққа жағымды, тілге оңтайлы) болатындығын айтады.

Ғалым шаршы топ алдына шығарылған ауызша қазақ әдеби тіл үлгісінің нормалары біршама қалыптасып, орныға бастауы мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындары оқытушыларының (лекция оқытындарының да, практикалық курстарды жүргізетінін де) тіл жұмсау тәжірибесінен көрінетіндігін, бұл үшін сөйлеушілердің тілге деген жауапкершілігі, өзінің күнбе-күнгі сөйлеу дағдысы, ең негізгісі – әдеби тілдің нормаларын жақсы танып-білулері себепкер болатындығын айтқан.

Сонымен, шаршысөз ұғымына қатысты Н.Уәлидің «Сөз мәдениеті», «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері», З.Бейсенбаеваның «Тіл мәдениеті», З.Бейсенбайқызының «Сөз мәдениетінің негіздері», Ә.Әлметова, Д.Әлкебаева, З.Абдулжанова, Қ.Айтмұхаметова, Ж.Дәулетбергенова, М.Әжіғалиев, Ж.Абилхайрова, А.Игінісова, Ш.Жаркынбекова, Г.Чукенаева т.б. ғалымдардың зерттеулері бар.

Нәтижелер мен талқылау

«Шаршы» сөзі – парсы тілінен енген (وسراچ) – чаһарсу) атау. Сөздің парсы тіліндегі «төрт қабырғасының ұзындығы тең төртбұрыш және төрт тарап, төрт жақ, төрт құбыла, төрт бағыт» мағыналары қазақ тілінде де сақталып келді. Бұл мағына *шаршы топ*, *шаршы топ алды*, *шаршы топта сөйлеу*, *шаршы топ алдында суырылу* сияқты тіркестер шегінде тұрақты қолданыла келе, «шаршы топ алдындағы сөз» бірлігінің негізінде қалыптасқан уәжді атау жасаған. Осылайша, шаршы топ бірін-бірі жақсы танытын бір елдің, ауылдың адамдары емес, төрт жақтан келген, бірін-бірі танымайтын бейтаныс адамдардың бір жерге жиналуын білдіретін атау ретінде пайда болған, төрт тараптан келген, құрамы әртүрлі орта дегенді білдіретін ұғымдық атау болды. Сондықтан шаршысөз термині жалпы көпшіліктің, бейтаныс ортаның алдында

сөйленген, талап жоғары қойылатын сөз деген ұғымда сәтті жасалған.

Біз де зерттеуде осы мағынада шаршысөз терминін қолданатынымызды ескертеміз.

Шаршысөз сол тілдің негізгі, ұлттық коммуникациясы мен тілдік нормасына сай жасалады. Қазақ тілінде ағылып сөйлеп тұрғанмен, сөз орфоэпиялық нормаға сай айтылмаса, жетер құлаққа жетпейді. Қазақы аудитория кедергісіз қабылдайтын сөздер тілдің үндесім және үйлесім заңдылығына сай, ырғақтық топқа, қажетті паузаларға бөлінген қалыпта мазмұнға сай шығуы қажет. Қазақ қоғамы сөздің әуезіне, әуеніне, дауыстың қоңырлығына, сөзінің айтары барлығына, кісінің байыпты болмысына қарап сөзін ал деген.

Коммуникацияның ауызша және жазба түріне сай ауызша тілде дыбыстық және сөз саптау нормасы, ал жазба тілде емле және синтаксистік норма болады. Алдымен сөйленген сөздің дыбысталуы дұрыс болуы қажет, өйткені дыбыс арқылы сөзді қабылдаймыз, сондықтан фонетикалық норма дұрыс жолға қойылмай, коммуникация құрдым деп ойлау мүлде дұрыс емес.

Қазақ тілі 20 ғасыр басына дейін ауызша дамып, жетілгеніне байланысты жазу мен оқуға қарағанда, тыңдау мен айтуға бағытталған тіл болғандықтан сөздің айтылу нормасы, сөз просодиясы өте маңызға ие. Егер орфоэпиялық заңдылықтар сақталмаса, бұзыла бастаса, сөздің коммуникативтік әлеуеті бұзылып, айтылар ой тыңдаушысына жетпейді, сөздің мазмұны ашылмайды.

Бұл әуезділік деген ұғымды беріп, ол туралы алғаш А.Байтұрсынұлы айтқан. «Әуезділік деп сөз турасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз; сөйлеу турасында айтсақ, сөйлеу ішіндегі сөйлемдерінің үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөздің үні құлаққа жағымды болуы – дыбыстарының тізілу түрінен. Сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы сөйлемдерінің тізілуі түрінен, сондықтан сөз әуезділігі де болады, сөйлеу әуезділігі де болады» дейді ғалым (Байтұрсынұлы, 2013: 199).

Осы әуезділік, тіліміздің фонетикалық заңдылығы – үндесімнен, дауыстылардың үндесімінен, дауыссыздардың үйлесімінен – пайда болады. Сөйлегенде сөздің бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке айтылуы және еріндік дыбыспен басталған сөздің біршама еріндік реңкпен айтылуын қатаң сақтау қажет. Мысалы, бүгінде

өлЕң, күндІз, үнсіз, Ақерке, қол қойды деген сөздерді дәл осы жазылғанындай дыбыстайтыны нормаға айналды. *Өлөң, күндүз, үнсуз, Агерке, қол ғойды* деп дыбысталуы керек екеніндігінің өзін қате деп санаушылар пайда болды. Ол ол ма, е, ө, ү дыбысы жіңішкеріп жатқанын жоғарыдағы студенттердің шаршысөзіне жасалған бақылаудан да көрдік. Мысалы: *өТие, кез киелгиен, ниге, сибебі, суйлегсі, узекті, уте, уз кизегінде.*

ң дыбысын н-мен айту қатеге жатпайтын болды. Тіпті, сондай тілмен эфирге шығып сөйлеуді үйретіп жатырмыз.

Сонымен, қазақ тілінің дыбыстық нормалары мынадай:

Қазақ сөзі өзара мағыналық топқа үйіріліп, бірігіп, ырғақпен шығады. Мәтіндегі сөздерді ырғақпен топтамай, бөлек-бөлек айтатын болсақ, түсініксіз болып шығар еді. Сондай-ақ мағынасына қарамай біріктіріп не ажыратып сөйлесек тіптен түсініксіз болады. Әсіресе, күрделі сөздерді, тіркестерді ырғаққа салып, біріктіріп айту дыбыстарды да үйлестіреді.

Қ, к, п дыбыстары дауыстылармен, ұяң, үнділермен қатар жазыла береді, бірақ айтылғанда ғ, г, б дыбысы болып айтылады: *қыркүйек, бәсекеге қабілеттілік, аясын кеңейту, ұлттық өнеркәсіп, қарым-қатынас* сияқты толып жатқан сөздер жұмсарып, қыргүйөк, *бәсекеге габілеттілік, айасың геңейтуу, ұлттұғ өнөргәсіп, қарым-гатынас* болып айтылады.

Н дыбысынан кейін ғ, г, х, қ, к дыбыстары келсе, н-ң-ға айналады: *нан+ға бар, түн+гі студия, қан қылу, жасырын+хат, сен кел деп жазылғанмен, наң+ға бар, түң+гі студия, қаңғылу, жасырың+гат, сең гел.*

Бұл академиялық коммуникацияға да тән норма. Мысалы, Қазағыстан, қазагелі, қазагұлтұ, айта геткеніміж жөн, сонұмең гатар, қарастыра геле, қоғамдығ өнүм, нығайтұу герек, тауар-ахша гатнастары, ауұр өнөргәсіп, айтагаларлықтай

Б, м, п дыбыстарының алдында н айтыла алмайды, м болып айтылады: дегеммен, қаммайдан, саммыңдаған, қамплазмасы, қалай дегеммен де.

П дыбысы дауыстылармен, ұяң, үнділермен келгенде б болып айтылады: сатыбаламын, көбжылдық, көбдеңгейлі, қарабалу, өнөргәсіб жұмұшишұлары.

Екі дауысты қатар жазыла береді, бірақ айтылғанда бірін түсіреміз. Мысалы, *жаңөндүрүс, патшүкіметі, тоқтап қалалмай-*

мыз, армандөтуу, мақтөсеруу, өтадемі, осарада, өзаралмасу. Сөйлегенде сөздер жеке айтылмай тіркескен сөзімен бірге, бір ырғақпен айтылады. Сөздің араларын бөліп айту, тыңдаушыға түсініксіз болады. Сондықтан екі дауыстының бірі түсіріліп айтылады.

Б дыбысы дауыстылар арасында босаң айтылады. *Абырой, Абай, Абылай, сабақ, себебі, жаза бастады, күле берме, әдебиет.*

П, қ, к дыбыстары с, ш дыбыстарының алдында айтылғанда да босаң айтылады: *көФшілік, таФшы болұботұр, теФсе темір үзөтүн, текхсеріс, ахша, жаХсы, көкхиетау, тоҚсан.* Бұл дыбыстарды анықтап, қатаң айту – қазақ тілінде акцент тудырады.

С мен ш дыбысы қатар келсе, с ш-ға айналады, *көшпашшы, ашша, көшше, машиштаб,* дегенмен сөз мағынасы түсініксіз болып қалатын болса, с дыбысымен сөйлеген жөн; *күш шалу, еш шенім* жоқ деуге, болмайды, мысалы.

З, ж, с, ш дыбыстары қатар айтыла алмайды, өзара ұқсап айтылады: *теж жауап беру, қыжжібек, сөссүз, сөссазы, ішжүзүнде, тійімсіж жақтары*

Қатаң дыбыстан кейін б, г, ғ, д, ж, з дыбыстары айтыла алмайды. Айтсаңыз сөзіңіз қате болып шығады: отбасы емес, отпасы, көп деңгейлі емес, *көптеңгейлі, үшпұрұш, салтпасты, ташишол, еш шерде, үшшүз, күшшүгер, көссүз, шійрекқасыр.*

Ж, ш мен й дыбыстарының арасында а дыбысы жазылғанмен, ә болып айтылады: *шәй, шәйга, жәйшылық, жәйләу, жәйләп, жәйімен, жәйбәрақат,* жәйлі дегендерді жазылуы бойынша *шАй, шАйга, жАйшылық, жАйлау, жАйлап, жАйімен, жАйбАрақат деп айта алмаймыз.*

Қазақ тілінде еріндік реңкпен сөйлеу жоқ емес, бар, ол қырғыз, түрік тілдеріндегідей жаппай болмаса да, айтылуда сөзді үйлестіріп шығарады. Егер сөз еріндікпен басталса, 2-3 буынға дейін еріндік реңк сақталады: *тұтұнұшы, көлүк, көпұлтұ, құндұлқтар, өтөгөп, дүнүйөжүзүлүк, ұлтұтұқ.*

Қазақтілді сауатты маманның кәсіптік академиялық тұлғасы шаршысөздегі осы нормалармен байланысты.

Міне, басқа тілмен салыстырғанда тіптен мардымсыз осындай айырмашылықтарды білу шаршытоптағы сөзді жатық шығарады.

Сөйлеу нормаларын сақтау – сөзді түсінікті етіп, анық, айқын етіп сөйлеудің, өз оқырманын аялай отырып, жағдайына ене отырып, сөйлеуді мақсат етуден басталады. Егер сөз өзіңізді

тыңдап отырған аудиторияны не оқырманды ойламай, тек өз басыңызды, сөзді әйтеуір сөйлеп шығуды, мақсатсыз жаза салуды ойласаңыз сөз нормасы сақталмайды. Бәрі ниеттен, діттемнен, өзгеге деген қатынастан басталады.

Тіліміздің өзге ұлт тіліне ұқсамайтын сөйлеу машығы бар. Және жалпы адамзатқа тән сөйлеу машығы бар.

Қазақ тілінің өзіне тән сөйлеу нормасы байсалды, салиқалы, қоңыр дауыспен сөйлеу, жөнсіз дауыс көтермей сөйлеу, шәңкілдеп, айқайлап сөйлемеуден басталады.

Қазақ сөзін бірден негізгі мәселеден бастамаған. Тыңдаушысының түсінуіне, өзі шешім шығаруына көбірек көңіл бөлген. Өзінің ғана менін емес, өзгенің менін де назарда ұстап отырған. Тыңдаушысы өзі ойлануына, өзі ой түйіндеуіне еркіндік беріп, біреуге өз ойын танудан барынша аулақ болған. Бірақ онда да бос, ұзақ сөйлеу, мәселенің мәніне бармай, кебекті сөзбен айнала қашу болмаған, сөз діттемі анық, айқын көрінген.

А.Байтұрсынұлы қарапайым сөзбен ойды айтуда – ұғым, көрнекі лебізбен айтуда – толғау, біріншісінде «күш зейін жағына салынып, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болып, айтылған сөз адамның ақылына қонуы көбірек көзделеді, ал көркем түрінде айтқанда, күш көбінесе қиял мен қиыс (түйіс) жағына салынып, сүгіреті толық, меңзеуі мерген, қисыны қызық болып сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек көзделеді. Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік көрік негізі екендігі өлеңді сөйлемдер туралы сөз болғанда айтылды. Оны тағы қайтадан сөйлеудің қажеті жоқ» (Байтұрсынұлы, 2013: 242) деп шаршысөздегі көркемдіктің мөлшерін дәл анықтаған еді.

Осы айтылғанға сай, сөйлеу нормасының ерекшеліктерін көрсетейік:

1. Қазақ шаршысөзінде құрмалас сөйлемдер шоғыры көп болмаған. Сөз жалаң, жайылма не атау сөйлемдерден басталған. Қазіргі жастардың шаршысөзі көбіне құрмалас сөйлемдерден тұрады. Сөз құрмаласып тұрмаса да, арасына зорлықпен *яғни, сондықтан, сол себепті, олай болса, жаңағы* деген шылауларды қисынсыз қыстырып сөйлеу жаппай белең алып барады. Бұл – қате. Анар Фазылжанова «Сөйлеу сөйлеу үшін жасалмайды. Сөйлеу дітті орындату үшін, мақсатқа жету үшін жасалады» дейді. Қазір сөйлеу үшін сөз алатын замандастарымыз көп.

Сондықтан сөздегі сөйлемдер мағына жағынан өзара іліктес болуы керек. Бірінші сөйлем жалпы басталса да екінші сөйлем оны іліп әкете алмаса, алдыңғы сөйлемнің қажеті жоқ. Яғни сөйлемдердің арасы үтірмен, не жалғаулықпен байланыса алатындай болуы қажет. *Бардым, айттым, жырладым, жырғадым, бірақ нәтиже болмады десек*, әрекеттердің орналасуы логикалық жағынан дұрыс, бірінен соң бірі болатын қимылды, бірін-бірі анықтайтын, күшейтетін мағынаны беріп тұр. Коммуникацияда кейінгі сөйлемдер алдыңғы сөйлемдердің ізімен жүріп, керек ақпараттармен ғана толықтырылып отырылуы қажет.

0. Ой сөйлем арқылы емес, негізінен абзац, фразалық тұтасым сияқты құрылымдар арқылы беріледі. Сондықтан өзара байланысқан бірнеше жай сөйлемдердің шоғырымен тұтас ойды білдірген жөн.

0. Барлық коммуникацияда субъективті бастам болады. Сондықтан сөзіңіз көрген, бастан кешірген, түйген, назар аударған тұстан басталуы қажет.

0. Қазақ дәстүрлі сөзсаптамында ым-ишараны жиі, символдық астарсыз қолдана бермейді. Тілдік емес құралдарды жиі қолдану сөздің сапасын түсіреді. Жеткізе алмаған ойыңыздың көп екенін байқатады.

0. Қазақ халқы сөз мазмұнынан артық болып тұрған бірліктерді қолданбаған. Мысалы, *болатынмен* деген сөз орыс тілінен аударма жасалған қалпында барлығымыздың сөзімізде жүр (Еркін сөйле, 2023).

Бұл мүлде қате қолданыс. *Жасайтын боламыз, Айтатын боламыз емес, жасаймыз, жасайық деп отырмыз, айтпақшымыз* болуы қажет. Сол сияқты жалғау жалғанбайтын сөзге жалғау жалғайтын болдық. Мысалы, керек сөзі «керек-пін», «керек-сін», «керек-піз» болып кетті. Бұл орыс тілінің сөз тіркестіруі.

Қазақ сөзінде сөздер көп жұтылған, сөз қысқарған. Қазақ сөйлемей қалатын жерді, артық болып кететін тұсын біліп, сөзді барынша үнемді тұтынған. Мәтіндегі үнсіздік керісінше мәтінді одан ары жалғастырады. Толымсыз сөйлемдердің мазмұны контекст арқылы қашан да толық болады. Сондықтан коммуникация кезінде сөйлемді құрмаластырып, маңызды емес ақпараттарды қосып, сөйлемді әрдайым толымды етуге ұмтылмау қажет (OJean Aitchison, 2001. Language change: progress or decay? 3rd ed. Cambridge university press) сөзіңізді түсініксіз не күлкілі етеді.

Мысалы, *«Ж.Аймауытұлы ең алғаш өлең жазуын 13 жастан бастап, ең соңғы өлеңін 19-20 жаста жазған. Одан кейінгі кезеңдерде жазушы проза жанрына қалам тартқан. Сондықтан Ж.Аймауытұлы шығармаларының басым бөлігі проза жанрына арналған. Оның ақын ретінде шығарған өлеңдері аудармаларын қоса алғанда шамамен жиырма бестей ғана»* деген хабарда қызылмен жазылғандар артықтық етеді. «Бастап» деген сөз «алғаш» дегенді, өлең деген сөз «ақын ретінде шығарған» деген тіркесті артық ақпарат етіп тұр.

Қазақ сөздің ырғағына ерекше мән беретін халық. Ырғақ болу үшін, дыбыс үндесуі мен үйлесуі, сөздің бірыңғай болуы, формалардың ыңғайласып келуі аса маңызды. Мысалы, *Алдаспан шыңдалып, найзалар егеліп, жебелер ұшталып, қызу қаракет тынышмайды* (С.Сматтаев) деген құрмаласта көсемшенің формасымен бірыңғай ырғақ шыққан. Бұл форма жағынан ықшамдалып, мазмұн жағынан түйдегімен қабылдауға көмектеседі.

Қазақ сөзінің осындай ырғағы сөйлеу әуезділігімен, қазіргіше айтқанда интонациямен байланыста шығатынын А.Байтұрсынұлы ырғақтың буын екпіні мен сөз екпінінің қолайлы орналасуынан болады деп көрсеткен. «Әуелі буын екпіндерінің арасы тым жақын келсе иә алыс келсе, әуезділігінде кемшілік болады. Тым жақын болып келу өңшең қысқа сөздер бір өңкей келгенде болады да, тым алыс болып келу өңшең ұзын сөздер бірөңкей келгенде болады. Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып, ұнамды құралуынан болады. Олай құрастыру сөйлеушінің яки жазушының шеберлігін талғайды. Сөздің кестесін келтіріп айту деген сөз Абайдың «тілге жеңіл» деген сөзі – бұлардың бәрі сөйлеу әуезділігіне тиісті сипат туралы айтылған сөздер. Сөз кестелі келсе, құлаққа жағымды болады» дейді ғалым (Байтұрсынұлы, 2013: 202). Ырғақ «сөйлемдер дұрыс жасалмаған кезде, мәселен, сөйлем мүшелері орнына қойылмағанда, иә тұрлаусыз мүшелері көбейіп, сөйлемді ауырлатқанда яки басыңқы сөйлем мен бағыныңқы сөйлемдер жапсарлары дұрыс келмегенде» (Байтұрсынұлы, 2013: 202) бұзылатынын айтқан.

Қазақ тіліндегі кейбір жалғаулар қолданыста өзге мағынаға ие болып кетеді. Оның бірі – көптік жалғауы. Көптік жалғауы заттың көптігін емес, маңында тағы басқалар да бар деген мағынада жиі жұмсалады. Ал қазіргі орыс тілінен аударылған мәтіндер көптік жалғаудан

«аяқ алып жүргісіз». Мысалы, «*Көп қабатты үйдегі пәтердердің есіктері сыртындағы пәтер нөмірін көрсететін сан металдан жасалған цифрлардан құрастырылады. Егер осы үйде 120 пәтер болса, барлық пәтерлер нөмірін көрсететін сандар неше металл цифрлардан құрастырылады*» деген есептің шартын түсіну қиын (Алдамұратова Т.А., Байшоланова Қ., Байшоланов Е.С. Математика: «Атамұра», 2018. 5-сынып, 8 бет).

Міне, осы нормалар сақталған сөз тыңдалады, түсінікті болады, тыңдаушысын шаршатпайды.

Қазақ сөзінде сөйлемнің толымсыздығы, редукцияланған лексикалық бірліктер жасайтын мәтін астары санаға көп ақпарат береді. Сонда қазақ ауызекі сөйлеуінде тілдік бірлік аз – мазмұн кең болып шығады. Қазақы сана аз тілдік бірлікпен көп ақпарат алғанды «жақсы көреді». Оны халық даналығы да айтқан: *аз сөз алтын, көп сөз көмір, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар, тоқетерің бар ма, қызыл сөз, көк езу, мылжыңбай, көк ауыз, көп сөз – боқ сөз, көп сөздің азы жақсы, аз сөздің өзі жақсы, асыл ердің белгісі, аз сөйлеп көп тыңдар, жаман кісі тоқпақшыл, жаман сиыр соқпақшыл, санаулы сөз салмақты*.

Тіл-тілдің барлығында үнемделу құбылысы, экономиязандылығы бар. Сана «өзінде» бар, «өзі» білетін ақпаратты қайталап қабылдай алмайды, өзіндегі білімді толықтыратын ақпараттарды ғана қабылдайды. Коммуниканттың көп адамдар жиналған орында монологтік сөзді тыңдағаннан гөрі, бір не екі адаммен бетпе-бет отырып, керек информацияларды теріп алғанды ұнататыны сол. Алайда сана тың білімді, немесе бұрыннан өзінде бар білімді басқа қырынан тануда сығымдалған, редукцияланған, тілдік бірліктері толық емес, жүйесіз мәтінді керексінбейді: азсынады. Сондықтан мінбеден сөйленген сөз, а) айтар ойы, мазмұны болуы (оны жарыққа шығаратын сөзі жүйесіз болса да), ә) қоғамдық санада бұрыннан бар білімнің әбден «танымал» болған бірліктермен шығарылмауы, б) жаңа білім беретін мәтіннің қарапайымнан – күрделіге қарай жүйелі, қолжетімді баяндалуы, в) жалпы тілдік санада бар деген ақпараттардың түсірілуін міндеттейді.

Ауызша сөз неғұрлым жазба тілдің нормасына сай, бірсыдырғы, тілдік нормадан ауытқымай, тілдің барлық таңбалары реализацияланып сөйленсе, құлақ ондай сөзді қабылдағанмен, дұрыс тыңдамайды: тілдік сана өзінде бар жүйе мен құрылымға сәйкес мәтінді оңай қабылдай ала-

ды, сондай-ақ өзінде жоқ жүйе мен құрылымды іздейді де.

Адамның өмірде бірнеше рөлі болады. Бүлдіршін, оқушы, студент, шәкірт, маман, кластас, жолдас, үйретуші, үйренуші, жолбасшы, қызметкер, директор... Сондай-ақ біреуге қыз, қарындас, сіңлі бауыр, іні, аға, жеңге, абысын, көрші, ауылдас, қайынсіңлі, қайынапа, құдаша, құдағи, ... болады.

Бұл рөлдерді бірдей алып жүретіндер бар, жартысын алып жүретіндер, 2-3 алып жүретіндер, біреуін ғана жақсы ойнайтындар, ешқайсысын да жарытып ойнамайтындар бар. Бұл рөлдер Н «жақсы шығады». Ақыл-парасат, білім, білік, еңбекқор, талабың болса, ісіңмен ортаңа сүйкімді боласың. Сабырлы, ақкөңіл, қайырымды болсаң мінезіңмен сыйымды боласың. Алла жаратқан әркімнің болмысы болады, кейде ол адамның өзіне де байланысты болмай жатады, дегенмен болмысыңды шынайы, табиғи ұстасаң соның өзі-ақ елдің қалаулысы етеді.

Бірақ осының бәрін танытатын, ашатын адамның сөзі. Сөз – іс, мінез, болмыстың көрінер формасы. Біреудің ісі басым, біреудің мінезі басым, біреудің болмысы болуы мүмкін, осылардың барлығында сөз көмекке келеді. Халқымызда *азамат, ел азаматы, ел адамы, азамат әйел, азамат кісі* деген сөздер бар. Бұлар – осы іс, мінез, болмыс, сөз бойынан бірдей табылған тұлғаларға қатысты шыққан атау. Мұндай кісілер елдің қалаулысы болады, қашан да жолы болады, алдынан жақсы адамдар кездесіп отырады, бағаланады, ісіне сәттілік серік болады. Ісіне сөзі сай болған соң, халық сондай тұлғаны алға шығарады.

Керісінше де болады. Сөзге шешен, ділмар, сөйлегенде бермесінді қалай беріп қойғаныңды білмей қалатын, сөз әдебін де сақтайтын, сөз мәдениетін де білетін, кімге нені, қалай айту машығын да меңгергендер де бар. Бірақ мұндай тұлғалардың сол сөзі оның ісін ашып береді. Мұндайда жұрт сөзі ісіне сай емес деп бірден теріс айналады. Ендеше, сөз – кісінің тұлғасын ашушы. Сөз – танытушы. Жақсы мінез, адал еңбек, шынайы болмысқа қоса сөз де дұрыс болуы шарт.

Адамның өзін ұстау әдебі болатыны сияқты сөз әдебі де болады. Сөз әдебі болса ғана, сөз дұрыс шығады. Әдептің бәрі ниеттен, өзгеге деген жақсы қатынастан басталады. Сөздің сикыры бар. Қандай мәдениеті жоқ ортаға барып, сөзіңізді дұрыс алсаңыз, құлақ ұялатын болады. Мәдениетсіздіктің сағы сынады. Ол үшін

алдымен, сөз алушы, яғни сөйлеуші тыңдаушыларының кім екенін, әңгіме ауаны не туралы екенін, қандай сана иесі екенін алдын ала біліп, қандай жағдаятта сөйлейтінін зерттеп алып сөз дайындау қажет. Тыңдаушыларыңызды білмей, оны меңгере алмайсыз. Тыңдаушыны білу деген сөз ол тыңдаушысын аялау, тыңдаушысының уақытын қадірлеу, оның жағдайына ену деген сөз.

Сөз әдебі деген тыңдаушысын алдамау деген сөз. Тыңдаушысымен шынайы қарым-қатынаста болу деген сөз. Өзінің шынайы болмысымен сөйлеу қандай шешен емес сөзді шешен қылады. «Тыңдаушыны алдама», «шынайы болмысыңды көрсін» деген сөздер ерсі болып көрінуі мүмкін, бірақ бүгінгі заманның бір кеселі осы болып отыр. Тыңдаушысымен ойнайтын сөздерді естіп жүрміз. Сөзбен манипуляция жасалып тұрғанын біліп тұрып, сөздің сиқырынан, арбауынан шыға алмай төзе беретін болдық. Қазіргі жастар, әсіресе сабақ айту барысында сөзді көбейту, ғылыми стильде сөйлеп тұрмын дегенін білдіру үшін, қиыспайтын, өзі түсінбеген ойды, шырмалап айта беру белең алып кеткен. Байланыспайтын сөйлемдердің арасын және, және де, яғни, сол себепті, олай болса деген сөздермен зорлап байланыстырып сөйлеу әдет болып кетті.

Сондықтан сөз әдебінің бір шарты – тыңдаушылармен шынайы болу. Өзінің менін емес, өзгенің менін де ойлап отыру; тыңдаушылардан өзін жоғары қоймау немесе жоғары ұстамау. Қазақ халқы тыңдаушысының түсінуіне, өзі шешім шығаруына көбірек көңіл бөлген. Тыңдаушысы өзі ойлануына, ой түйіндеуіне еркіндік беріп, біреуге өзінің ойын таңудан барынша аулақ болған. Бірақ онда да бос, ұзақ сөйлеу, мәселенің мәніне бармай, кебекті сөзбен айнала қашу болмаған, сөз діттемі анық, айқын көрінген.

Тыңдаушысын тыңдау. Тыңдаушысын тыңдай алу. Не үшін мұқият тыңдау керек? Сөйлеуші өз сөзінің иесі екенін сезіну үшін, жауапкершілігі бар екенін білу үшін тыңдау керек. Екінші тарап тыңдағаныңызды білуі керек. Сонда сөйлеуші сөзін жөндейді. Сөзінің мазмұнын аша түсетін, яғни басқа бағытқа алып кететін сұрақтар, бір-бірімен байланыссыз сұрақтар емес, мазмұнын ашатын сұрақтар қою үшін тыңдау керек. Үшіншіден, сөзден қорытынды шығаруға көмектесу үшін, ойды аяқтау үшін тыңдау керек. Сөзін бөлмеу, бөлетін кезде мәдениеттілік сақтау аса маңызды. Коммуникацияда өзінің менін көрсеткісі келетін, екінші тарапты тыңдау ойында болмайтын жағдайлар бар. Сөзін орынсыз бөле беру, ойына келіп қалған сұрақты орын-

сыз жерде қойып қалып, сөздің ауанын бұзу, сөзден шатастыру болып жатады. Төртіншіден, тыңдау арқылы адамды танимыз, әрине.

Шаршысөздің басы, аяғы, ортасы болады. Байтұрсынұлы бойынша, «бір нәрсе туралы ойға алған пікірді айтуға жұмсаған бүкіл сөзіміз – мазмұн, мазмұн үш бөліктен тұрады, олар: 1) *аңдату (аңдатпа)*; 2) *мазмұндау (негізгі бөлім)*; 3) *қорыту (қорытынды)*» (Байтұрсынұлы, 2013: 157).

Мұндағы жақшаның ішіндегілер қазіргі шаршысөздің құрылымдарының атауы екені белгілі. Ғалым аңдату барлық шаршысөзден табылу міндет емес деген, сөздің керегіне қарай болатынын айтады. Ал негізі бөлімде, яғни мазмұндауда «ой тиегін ағытқан сияқты айттайын деген пікірдің бәрі айтылады». Және ғалым қорыту да мазмұн біткеннің бәрінде бола бермейтінін, бұл да керегіне қарай болатынын, жалғыз ғана мазмұндау болуы ықтималдығын айтқан. Яғни барлық сөзде негізгі бөлім болуы міндетті, ал кіріспе мен қорытынды болуы міндет емесігін қазақ сөзінің басты ерекшелігі ретінде көрсеткен.

Сөйтіп, шаршысөздегі сөз сөйлеу үшін сөйленген сөз немесе жариялау үшін жазылған мәтін ғана болып қалмау үшін, жұртшылықтың уақытын алатын сөз айтпау үшін, сөйлейтін сөзді, жазатын қолжазбаны құрылымдап алу қажет.

Құрылымдау деген не? Діттемізге, айтайын деген ойыңызға сай сөздің басы, негізгі бөлімі, аяғы болуы қажет. Сөйленетін сөз әртүрлі ортада болады, мысалы, көп адам қатысатын, 2 не одан да көп қарсыласыңыз бен жақтасыңыз бар пікірталас жағдайы болуы мүмкін, екі адамның сұхбаттасу жағдайы болуы мүмкін, не жалғыз өзіңіз монологтік сөз сөйлеуіңіз мүмкін. Сөз осы жағдаяттарға қарай құрылымданады.

Егер сөз монолог болса, онда кіріспеңіз де көлемді, бар мәселені байыбына бара түсіндірген, негізгі бөлімде тұжырымдарыңыз бен көзқарасыңызды дерекпен дәйектеген сөз болуы керек. Сөз тыңдаушысын жалықтырып алуы әбден мүмкін тұс осы жерде. Сөйлеуші уақытты да ұмытып, тыңдаушысын да ескермей, өз ойының мақсатына жеткенше ұзақ сөйлеуі ықтимал. Сондықтан сөйлейтін сөздің логикалық құрылымын алдын ала жоспарлап, дұрыс бөлінуіне ерекше назар аударылу қажет. Оқырманның, не тыңдарманның қабылдау санасын ойлай отырып, жасалу қажет. Мәтіннің, сөздің жұмырлығы оның «мен-қазір-осы жерде»

деген локалды схемамен жасалуын талап етеді. Ең алдымен сөздің балаға да, үлкенге де бірдей түсінікті болуын қадағалау қажет.

Сөз басында кіріспеде аудиторияның назарын ұстап қалу маңызды. Н.Уәли шаршысөзді бас-аяғы бар біртұтас шығармашылық әрекет деп бағалаған. «Шаршысөздің тұтастығы ең алдымен тақырып бірлігінен байқалады. Сөзде айтылатын ең басты ой (негізгі ой, басты мәселе) болуға тиіс және ол алақандағыдай айқын болуы керек. Сөздің ұзына бойында аудитория назарын ұстап тұру сөздің басталуына байланысты. Бұл тұста тәжірибелі шешендер тапқырлық танытып, сөзді жұрт күтпеген жайдан бастайды. Ондай жайт көбіне әркімді қызықтыратын, әркімнің басында бар, әркімнің басынан өткерген мәселеге қатысты болуы мүмкін» (Уәли, 2021: 389) дейді.

Сонда барлық сөзде субъективті бастам болады, тақырыпты бастан кешкен оқиғадан, көргеніңізден бастау, болмаса қарсы теорияларды, сол кезеңдегі жағдайды түсіндіріп алып бастау жұртшылықтың назарын аударуы мүмкін. Кім екеніңізді, немен айналысатыныңызды, не үшін сөйлегіңіз келгенді, не айтқыңыз келгенді жартылай ашып, таныстыру да көпшілікке ұнайды. Бірақ үнемі өз уақытыңызды да, өзгенің уақытын да аялап отырыңыз. Уақытпен бірге не уақыттың алдында жүргендер жеңіске жетеді.

Сөз басы сонымен қарапайым МЕН-іңізден басталғаны жөн. Бірақ бәрін араластырып, микс жасап сөйлеуге болмайды. Алғашқы минута тыңдаушы сөзден 2-3 мәселенің қайсысын айтқыңыз келіп тұрғанын ұстай алмаса, ары қарай сөз тыңдалмайды, түсініксіз болады.

Сөздің негізгі бөлімі – айтар ойыңыздың қабырғасы десек, ол шағын бөліктерден тұрғаны абзал. Екі мәселені айтуды жоспарласаңыз, ашып айтыңыз. Және сол екі мәселеден артық мәселе қоймаңыз, сол мәселеден ауытқымаңыз. Ол үшін ойларыңыздың тезисін жазған қағаз қолыңызда тұрсын.

Жазба мәтін болсын, ауызша сөз болсын басталғанда бір-бірімен іліктес келетін мағыналас сөйлемдер болмаса, ой бірден шашыраңқы шығады. Одан кейінгі ойлар да сол қалпында түсініксіздене береді. Мысалы, *«Өздерінің өмірінде менеджмент қызметін пайдаланытын ой еңбегіндегілердің саны жыл санап өсіп келеді. Менеджмент теориясымен танысудың жан-жақты пайдасы бар»* (Экономика. Әлемдік классика. 452 б.). дегенде

соңғы сөйлем алдыңғыдан шығарылмайды. Сол себепті деген жалғастырғаш шылауды қолданып болсын, ойды іліктестіріп шығару қажет.

Сөзді алдын ала дайындауға болады. Бірақ жазып алып, жаттап, қағаздағыдай айтып беру ауызша аудиторияның құлақ құрышын қандырмайды. Жасанды, жаттанды сөз ретінде болып, тыңдалмайды. Сондықтан сөзді тезис ретінде жазып алып, ретімен жүйелеу – ең дұрысы болады. Баяндама жазба сөз бен ауызша сөздің аралығындағы сөз болып шығуы қажет. Яғни баяндаманы оқып тұрғанның өзінде сөз дыбысталу ырғағына сай, интонацияға сәйкес сөйлемдермен құрылуы қажет. Сонда оқып тұрған жазба сөздің өзі ауызша сөз болып қабылданады.

Негізгі бөлім толыққанды, бірақ нақты, толық бірақ қысқа болуы шарт. Ал қорытындыда сол айтылған мәселе ғана қорытындыланады.

Және бір ескеретіні – сөздің айтылатын орнының өзінің құрылымы болатыны. Конференция, дөңгелек үстел, не семинар, вебинарда барлық сөз алушылар, баяндамашылар, пікір қосушылар бір-бірімен санасулары қажет. Жиын, шараның басында сөйлеген мен ортасында және соңында сөйлеген сөздің айырмашылығы, уақыт және мазмұн жағынан ерекшелігі болады.

Әсіресе жиынның аяғында сөз алған тұлғаның көтерер жүгі ауыр. Сөздің екі түрі болады: аяқталған сөз және алдыңғы не өзінен кейінгілермен байланысты сөз. Сөйлейтін сөз осының қайсысы екенін біліп, байқап отырып сөз алу кәсіби академиялық коммуникацияның жетістігі болып табылады.

Сөз толық дайындалған сөз болса да, жиыншараның құрылымын сақтап, қорытынды сөз айтарлықтай, алдыңғыларды қайталамай немесе мүлде жаңа мәселе қоймай, өзінің дайындап келген тезисінен ауытқыса да, шараның құрылымына сай сөз айтудың жөнін білу керек. Егер алдыңғы сөйленген сөздерден сіздің сөзіңіздің айырмашылығы болмай қалатынын байқасаңыз, сіздің де дайындап келген сөзіңіз алдыңғы Бәленшеұлы не Бәленшеқызының сөзімен бірдей болғандықтан қайталамайтыныңызды ескертіп, мәселеге қысқа ғана тоқталып, сөзді аяқтаған жөн. Алдыңғы спикерді естімеген адамша сол ойды қайталап, жұртшылықтың уақытын алу мәдениетсіздікке жатады.

Сонымен, жеке адам сөзінің құрылымы болатыны сияқты үлкен сөз мінберінің де құрылымы болады.

Қорытынды

Тілдің әр жүз жыл сайын өзгеруі – эволюция заңдылығы. Кез келген тілдің алдымен фонетикалық деңгейі, содан кейін лексика-фразеологиялық құрамы өзгереді. Ал грамматикасы, морфо-синтаксистік деңгейі баяу, өзгеріске бір-бірте ұшырайды.

Қазақ тілі – түркі тілдерінің қыпшақ тобы, қыпшақ-ноғай бірлестігіне жататын тіл – 20 ғасыр басынан бері небір өзгерістерді басынан кешірген тіл. Тіл фонетикасына жазба тілдің пайда болып, оны жетілдіру барысында 3 түрлі әліпби ауыстыруы себеп болса, тіл лексикасына үш түрлі қоғамдық формациялардан өтуі себеп болып отыр. Әуелі араб, одан кейін жетілген араб жазуы – жәдид жазуымен жазып, кейін өзінің ұлттық жазуы, «төте жазу» деп аталатын реформаланған араб жазуымен жаппай сауат ашуы, 1929 жылы латын әліпбиіне, 1940 жылы кирил әліпбиіне көшуі қазақ тілінің артикуляциясы мен акустикасын өзгерте бастады.

20 ғасыр басындағы ұлттық, «алаштық» кезең деп аталатын кезең, ССРО құрамында болған кеңестік кезеңдегі тілдің логосы мен этосы қазақ тілінің лексика-фразеологиялық құрамына көп жаңалықтар әкелді. Орыс тілінің басқыншы тіл, ел ішінде доминант тіл болуы, барлық құжаттардың, ресми, ақпараттық мәтіндер алдымен орыс тілінде дайындалып, содан кейін қазақ тіліне аударылатыны қазақ тілінің синтаксистік деңгейіне де көп жаңалықтар енгізді. Қазақ тілінде болмаған жаңа сөйлем конструкциялары, жаңа сөз тіркестері, жаңа күрделі сөздер пайда болды. Бұл тенденция қазақ тілінің дамуына 80 жылдарға дейін оң ықпал етті де. Қазақ жазба тілі, іскери-ресми стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль дамыды, жаңа деңгейге

көтерілді. Алайда бара-бара бұл үдеріс күшейіп, кері процесс жүрді: енді қазақ тілінің жүйесі өзгеріп, өзінің ұлттық негізінен алшақтап, дәстүрлі сөйлеу машығынан айырыла бастады.

Ауызша тілдің көшірмесі ретінде пайда болған жазба тілдің бүгінде өзіндік жүйесі, стильдері, сөзжасам, грамматикалық қатынас түрлері пайда болып, бүгінде жазуы дамыған тілдерде екі форма ауызша тіл жүйесі және жазба тіл жүйесі ретінде қалыптасты. Бұлардың ішінде ауызша тіл – ауызша қарым-қатынасқа қызмет ететін, айтылатын және тыңдалатын тіл; адамның бірінші табиғи түрде үйренетін тілі, үйретілмейтін тілі, әдеби тілдің басты функционалды түрі. Онда адамдар арасындағы коммуникацияның барлық қалтарыстары көрініс табады, кісінің тұлғалық ерекшелігі, дүниетанымы аңғарылады. Әсіресе дайындықсыз сөйленген сөзден адамның тұлғасын тануға болады, былайша айтқанда, ауызша тіл – тілдің жаны.

Шаршы топ алдындағы сөз, көпшілік алдындағы сөз, көпшілікке арналған сөз тілдің барлық стиль түрлерін қамтитындықтан, тыңдарманның әлеуметтік, биологиялық жас ерекшелігін кейде талғамайтындықтан ауызша тілдің де, жазба тілдің де негізі болып табылады. Тілдің қолданысы, сөз стильдері туралы әңгіме болғанда да шаршысөздерге назар аударылады. Ойдың әдеби тілде жарыққа шығуы да шаршысөз түрінде болады. Сондықтан зерттеуде қазіргі қазақ тіліндегі көпшілік алдында сөйленген сөзді шаршысөз деп атап, шаршысөздің құрылымын, мәдениетін, тілдік нормаларын сипаттадық.

Мақала ЖТН BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Соссюр Фердинанд де. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977. – 693 с.
 Соссюр Фердинанд де. Заметки по общей лингвистики. – Москва: Прогресс, 2000. – 280 с.
 Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. – Москва: Наука, 1975. – 98 с.
 Куртенэ Бодуэн де. – Москва: Изд.АН СССР, 1960. – 118 с.
 Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград, 1974. – 426 с.
 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т.1. – 384 б.
 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Монография. – Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2021. – 424 б.
 Сыздық Р. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242 б.
 Дүйсебекова Ж. Ауызша тілдің жүйесі мен құрылымын меңгерту арқылы филолог-студенттердің сөз мәдениетін қалыптастыру әдістемесі: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2019. – 190 б.
 Жаркынбекова Ш.К., Чернявская В.Е. Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2022. – №2 (13). – С. 468-482.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электронды ресурсы]. – URL: <https://qazcorpus.kz/?lang=ru> (Пайдаланылған күні: 23.02.2023)

Еркін сөйле [Электронды ресурсы]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OtvRQVq4NgM> (Пайдаланылған күні: 23.02.2023)

References

Sossyur, F. (1977). Trudy po yazykoznaniyu [Works on linguistics]. Moscow. (in Russian)

Sossyur, F. (2000). Zаметki po obshei lingvistiki [Notes on general Linguistics]. Moscow. (in Russian)

Slyusareva, N.A. (1975). Teoriya F. de Sossyura v svete sovremennoi lingvistiki [F. de Saussure's theory in the light of modern linguistics]. Moscow. (in Russian)

Kurtene, B. (1960). Moscow. (in Russian)

Sherba, L.V. (1974). Yazykovaya sistema i rechevaya deyatelnost [Language system and speech activity]. Leningrad. (in Russian)

Baitursynuly, A. (2013) Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. Almaty. (in Kazakh)

Uali, N. (2021) Qazaq soz madenietining teorialyq negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Almaty. (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2014). Auyzsha damygan qazaq adebi tili [Orally developed Kazakh literary language]. Almaty. (in Kazakh)

Duisebekova, J. (2019) Auyzsha tilding juiesi men qurylymyn menggertu arqyly filolog-studentterding soz madenietin qalyptastyru adistemesi [Methodology for the formation of the culture of speech by students-philologists by mastering the system and structure of the oral language]. Diss. ... filos. dok. (PhD) [Dissertation ... on philosophical sciences]. Almaty. (in Kazakh)

Zharkynbekova, SH.K., Chernyavskaya, V.E. (2022) Kazahsko-russkaya bilingval'naya praktika: smeshenie koda kak resurs v kommunikativnom vzaimodejstvii [Kazakh-Russian Bilingual Practice: Code Mixing as a Resource in Communicative Interaction]. Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia]. – Vol.2 (13), P. 468-482. (in Russian)

Qazaq tilining ulttyq korpusy [National Corps of the Kazakh language]. [Electronic Resource]. – URL: <https://qazcorpus.kz/?lang=ru> (Date of use: 23.02.2023)

Erkin soile [Speak freely]. [Electronic Resource]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OtvRQVq4NgM> (Date of use: 23.02.2023)

Авторлар туралы мәлімет:

Құралай Күдерінова (корреспондент автор) – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының профессоры (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: kuderinova_70@mail.ru);

Түзетуден кейін мақаланың редакцияға түскен күні: 18 қаңтар 2024 ж.

Қабылданған күні: 4 ақпан 2024 ж.